

EINDSTAND VAN EEN DIFFUSIEPROCES

Het geografisch patroon van de steun voor de LPF

V. Mamadouh en H. van der Wusten

1. Inleiding

De winst van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 kwam tot stand door grote verschuivingen in het Nederlandse electoraat. De nieuwkomer wist overal in Nederland kiezers te mobiliseren, maar er was daarbij wel sprake van aanzienlijke geografische differentiatie: de electorale kaart van de LPF toont behoorlijke contrasten. Bij het grote verlies van de LPF tijdens de Kamerverkiezingen van januari 2003 bleef het geografische patroon evenwel nagenoeg gelijk. In dit artikel staat de regionale spreiding van de electorale aanhang van de LPF in 2002 centraal. In paragraaf 2 wordt de vluchtigheid van electorale voorkeuren in de tijd met de stabiliteit van ruimtelijke patronen gecontrasteerd – een verschijnsel dat dus ook voor de LPF geldt.

In het vervolg wordt vooral gepoogd de geografische verschillen in steun voor de LPF tussen de Nederlandse gemeenten te verklaren. In paragraaf 3 wordt het verschil tussen compositionele effecten en contexteffecten geïntroduceerd om te benadrukken dat gemeenten als plaats of lokale politieke arena langs twee lijnen de kiezersvoorkeuren beïnvloeden. Daarna wordt in paragraaf 4 de LPF als een landelijk verschijnsel geanalyseerd, dat door het filter van lokale factoren een ander effect sorteert in verschillende gemeenten. In paragraaf 5 komen als verklaring voor het uiteenlopende succes van de LPF politieke factoren (zoals de electorale kleur van de gemeente) aan de orde; in paragraaf 6 sociale factoren (zoals de aanwezigheid van allochtonen) en in paragraaf 7 de geografische positie van de gemeente ten opzichte van de oorsprong van de ‘Fortuynse’ innovatie, de Randstad met Rotterdam en mediapark Hilversum.

2. Electorale vluchtigheid en ruimtelijke patronen

Het Nederlandse partijstelsel kreeg bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 – in ieder geval wat betreft de verdeling van de stemmen – een flinke schok te verduren. Nooit eerder sinds de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1918 waren de verschuivingen in aanhang vergeleken met de voorgaande verkiezing zo groot, nooit eerder kreeg een nieuwkomer – de LPF – meteen zoveel steun. Op 22 januari 2003 volgden opnieuw Tweede-Kamerverkiezingen. De verschuivingen waren vergeleken met de vorige verkiezingen een stuk minder, maar nog steeds aanzienlijk. De totale verschuiving tussen de verkiezingen van 2002 en 2003 had dezelfde orde van grootte als die welke bij de ‘paren’ verkiezingen voorafgaand aan 2002 gebruikelijk was geworden. Wel dient daarbij aangetekend te worden dat de periode tussen de beide laatste Kamerverkiezingen uitzonderlijk kort was. De verschuivingen golden onder andere opnieuw voor de LPF, die nu sterk verloor.

Tabel 1. De veranderlijkheid van het electoraat in Nederland en in de Nederlandse gemeenten (1994-2003)

swing	totaal Nederland	gemiddelde	standaard deviatie	min.	max.
2002-2003	13.83	14.60	2.58	8.74	37.26
1998-2002	26.13	27.15	4.14	14.28	39.17
1994-1998	15.75	15.77	3.35	7.06	25.45
1989-1994	18.76	19.19	3.07	9.85	39.77

Tabel 1 illustreert deze dynamiek aan de hand van de door de Deense politicoloog M.N. Pedersen geïntroduceerde maat voor de totale veranderlijkheid van het electoraat, de zogeheten ‘*swing*’.¹ Daarbij worden de absolute verschillen in percentuele aanhang voor alle partijen gesommeerd en door twee gedeeld. De maat geeft een aanduiding van het minimale percentage kiezers dat van voorkeur is veranderd, onder de veronderstelling dat de samenstelling van het electoraat gelijk is gebleven. De waarden geven daardoor enig inzicht in de vluchtigheid van de electorale voorkeuren. Degenen die geen geldige stem hebben uitgebracht, hetzij omdat zij niet opkwamen of omdat zij een ongeldige stem uitbrachten, zijn hier als een aparte fractie van het electoraat opgevat. Opkomstveranderingen dragen dus bij aan de totale swing. Naast de landelijke cijfers zijn in tabel 1 enkele kenmerken van de variatie onder de Nederlandse gemeenten vermeld met de standaarddeviatie, het minimum en het maximum als indicatoren voor de spreiding van de uitslagen. Gemeenten spelen de hoofdrol in de volgende analyse van de geografische spreiding van het LPF-electoraat, met andere woorden de

LPF-kaart. Tussen het landelijk cijfer en het gemeentelijk gemiddelde bestaat in de verschillende periodes geen groot verschil. Geplaatst tegen de achtergrond van de cijfers in de jaren negentig laat de uitzonderlijk hoge totale swing in 1998-2002 wat meer variatie tussen de gemeenten zien, hetgeen ook gepaard gaat met een hoge minimale en een hoge maximale waarde. Voor alle 'paren' verkiezingen zijn de maximale waarden voor de 'swing' ronduit formidabel.

Deze veranderingen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 zijn uitzonderlijk, niet alleen ten opzichte van het meer recente verleden, maar ook in de historie van de Nederlandse verkiezingen. Ook zijn zij zeldzaam in vergelijking met de electorale ervaring in andere Europese landen. De politicologen S. Bartolini en P. Mair hebben voor dertien landen in West-Europa voor de periode 1885-1985 de ontwikkeling van de veranderlijkheid in de parlementsverkiezingen op basis van de uitslagen bepaald.² Hun methode ter bepaling van de swing verschilt iets van de hierboven vermelde werkwijze, omdat zij uitsluitend gebruik maken van de uitgebrachte stemmen. De swings zijn hier groter dan wanneer zij worden berekend op basis van alle kiesgerechtigden en de veranderingen in non-participatie meewegen. Voor de in tabel 1 voor Nederland berekende swings worden de scores 21.8 (tegenover 18.8) voor 1989-1994, 16.6 (tegenover 15.8) voor 1994-1998, 33.1 (tegenover 26.1) voor 1998-2002 en 16.0 (tegenover 13.8) voor 2002-2003.

Bartolini en Mair geven gemiddelde swings voor verkiezingen in alle onderzochte landen in vier tijdvakken: 1885-1918, 1918-1944, 1945-1965 en 1965-1985. Voor Nederland verloopt de veranderlijkheid vanaf het einde van de negentiende eeuw van 10.4 in de jaren vóór 1918 naar 8.4 (1918-1944), 5.2 (1945-1965) en 11.0 (1965-1985). Wanneer we de zo-even berekende scores voor de jaren na 1985 toevoegen, is er dus een sterk opgaande trend vanaf de hoogtijdagen van de verzuiling tot de huidige tijd, met de veranderlijkheid van 1998-2002 als de grote uitschieter. In vergelijking met andere landen in West-Europa was de veranderlijkheid in Nederland in de periode 1965-1985 in doorsnee al hoog.³ Wij weten echter niet hoe de veranderlijkheid zich in andere landen na 1985 heeft ontwikkeld. Een swing-waarde in de buurt van 33 zoals in 1998-2002 in Nederland is in de 303 door Bartolini en Mair bestudeerde verkiezingen slechts aangetroffen in enkele Franse en Duitse verkiezingen tussen 1906 en 1924 en in de Franse verkiezingen van 1958 (die aan de wieg stonden van de Vijfde Republiek), maar nooit waren de swings hoger dan 32. De Nederlandse swing voor 2002 (berekend op de manier van Bartolini en Mair) is dus hoger dan ooit elders in de periode 1885-1985 gemeten is.

In dit artikel richten wij ons met name op het geografische patroon van de verkiezingsresultaten van de LPF. Er is uiteraard tweemaal sprake van een verdeling van de stemmen over het land, in 2002 en in 2003. In de eerste verkiezing behaalde de LPF landelijk 17,0 % van de uitgebrachte stemmen; dat is 13,4% van het totale electoraat. In de tweede verkiezing bedroegen deze scores 5,7% respectievelijk 4,6%. De samenhang tussen de beide uitslagen per gemeente bedroeg .928. Deze zeer hoge samenhang is niet uitzonderlijk, zoals uit tabel 2 blijkt: dergelijke coëfficiënten zijn ook te vinden bij andere partijen. Alleen Leefbaar Nederland valt in dit opzicht wat uit de toon. Over een langere reeks van verkiezingen geldt dat eveneens voor de Centrumdemocraten, terwijl de aanhang van de Socialistische Partij en die van D66 in opeenvolgende verkiezingen enkele keren een iets lagere dan de gebruikelijke nauwe samenhang laat zien.

Tabel 2. Samenhangen per gemeente voor de verschillende partijen tussen opeenvolgende uitslagen bij de Tweede-Kamerverkiezingen 1989-2003 (Pearsons r)

	correlatie-coëfficiënt 2002-2003	correlatie-coëfficiënt 1998-2002	correlatie-coëfficiënt 1994-1998	correlatie-coëfficiënt 1989-1994
CDA	.973	.958	.959	.964
PVDA	.951	.869	.943	.961
VVD	.963	.922	.973	.949
D66	.934	.941	.817	.834
Groen Links	.931	.924	.927	.905
SP	.905	.783	.875	.867
CD			.598	.594
RPF			.980	.963
SGP	.998	.997	.998	.997
GPV			.995	.995
CU	.988	.992		
LPF	.928			
LN	.479			
niet-stemmers	.836	.958	.967	.927

N.B. 1989-1994 en 1994-1998: 548 gemeenten in 1998
1998-2002 en 2002-2003: 496 gemeenten in 2002

De samenhang tussen de beide uitslagen van de LPF houdt in dat de veranderingen in de aanhang van de LPF tussen de beide verkiezingen vrijwel uitsluitend het gevolg zijn van over het hele land uniform wer-

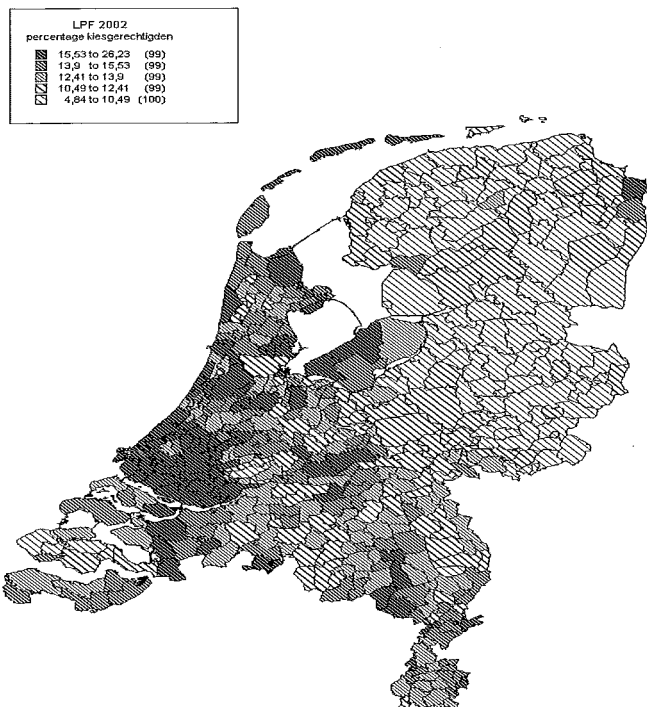
kende factoren. Wanneer bijvoorbeeld tijdens de verkiezingscampagne van 2003 in alle gemeenten gemiddeld hetzelfde ‘mediagedrag’ van de kiezer bestond, kan dit in januari 2003 een gelijk patroon van wijziging in de door de verkiezingen van 2002 gegenereerde verdeling van voorkeuren teweeg hebben gebracht. Dit voegt echter aan het begrip van de geografische verdeling van de electorale preferentie voor de LPF niets toe. De stabiliteit van het patroon suggereert dat bij de eerste deelname van de LPF een aantal van plaats tot plaats verschillende factoren in samenhang met het optreden van lijsttrekker W.S.P. Fortuyn voor verschillen in LPF-aanhang zorgden, die vervolgens door landelijk werkende factoren bij de verkiezing in 2003 uniform werden gemoduleerd. Gemakshalve spreken wij daarom voortaan van de ‘LPF-kaart’ en bepalen wij ons tot het vrijwel gelijke patroon van geografische verschillen in beide verdelingen. Voor de statistische bewerking in de rest van dit artikel worden de cijfers van 2002 gebruikt.

Tabel 3. LPF-stemmen in 2002 en 2003 en hun verdeling over de gemeenten

jaar	totaal absoluut	totaal %	gemiddelde %	standaard deviatie %	min. %	max. %
2003	549 975	4.55	4.30	1.40	2	10
2002	1 614 801	13.42	13.21	3.17	5	26

Hoe groot was de aanhang, en vooral, hoe groot waren de intergemeentelijke verschillen in de aanhang van de LPF in 2002 en 2003 nu eigenlijk? De kerngetallen zijn vermeld in tabel 3. De LPF kreeg steun uit het hele land. De standaarddeviaties zijn niet hoog, maar zij duiden toch op meer dan incidentele verschillen. Dit wordt door de uiteenlopende waarden van de minima en maxima onderstreept. Het valt daarbij op dat de LPF nergens helemaal afwezig was. Vergelijken we de standaarddeviatie voor de LPF in 2002 met scores van vergelijkbare omvang voor andere partijen in deze en eerdere verkiezingen, dan zien we voor de VVD in 1989 bij een gemeentelijk gemiddelde van 12,41% een standaarddeviatie van 5,36; voor D66 in 1994 bij een gemeentelijk gemiddelde van 11,45% een standaarddeviatie van 2,61; voor de PvdA in 2002 bij een gemeentelijk gemiddelde van 11,06% een standaarddeviatie van 3,89 (zie bijlage 1). Het patroon van D66 in 1994 vertoonde dus nog aanzienlijk minder intergemeentelijke variatie dan dat van de LPF in 2002 (al kwam bij D66 het minimum wel op nul uit), dat van de VVD in 1989 aanzienlijk meer. Net als bij andere partijen was er dus in het geval van de LPF sprake van een eigen afdruk op de electorale kaart van Nederland (zie kaart 1).

Kaart 1. De geografische kaart van de LPF (als percentage van de kiesgerechtigden) in mei 2002

In dit artikel zoeken wij antwoord op de vraag hoe de geografische verschillen op de LPF-kaart zijn te verklaren. Deze LPF-kaart is hier in de eerste plaats gebaseerd op de gemeentelijke uitslagen. Wij beschouwen de LPF-stemmen als percentage van het totale electoraat en niet van de uitgebrachte stemmen, teneinde het mijden van de stembus en het niet uitbrengen van een geldige stem als optie in de keuze van de stemgerechtigde bevolking mee te wegen. De vraag waarom ruimtelijke variatie in lokaal werkzame factoren in 2003 niet voor wijziging van het patroon van 2002 zorgde, zal ons aan het eind nog bezig houden.

3. De gemeente: meer dan een aggregaat van individuele stemmen

Bij het zoeken van verklaringen voor de variatie in LPF-stemmen moeten wij letten op van plaats tot plaats voorkomende verschillen die in verband met het optreden van Fortuyn van belang zouden kunnen zijn. Wij geven in paragraaf 4 daarom een korte typering van dat optreden. De plaatselijk uiteenlopende respons op dit optreden is mogelijk het gevolg van twee verschillende typen effecten. Het ene type ligt op individueel niveau. Een verschil in bevolkingssamenstelling op relevante kenmerken zou grond kunnen zijn voor het verschil in voorkeur voor de LPF. Het aggregaat van individuele disposities om de LPF al dan niet te steunen, leidt tot een gemeentelijk verkiezingsresultaat. Dat zou in dit geval betrekking kunnen hebben op verschillen in de verdeling van politieke voorkeur naar richting (bijvoorbeeld vroegere steun voor de partijen die deelnamen in de paarse coalitie) en aard (bijvoorbeeld een bestaande neiging om al of niet veelvuldig van partij te wisselen), voorafgaand aan het optreden van Fortuyn. Het andere type effect ligt in de omgeving. Alledaagse ervaring (bijvoorbeeld de nabijheid van veel allochtonen) of het lokaal opinieklimaat (bijvoorbeeld het veelvuldig uiten van de noodzaak tot aanpassing aan een als bekend veronderstelde Nederlandse norm) lopen van plek tot plek uiteen. Zij zijn echter relevant voor de politieke voorkeur van de betrokkenen en/of hun stemgedrag. De gemeenten zijn niet een toevallig aggregaat van individuen, maar een lokale politieke arena met een eigen dynamiek. Tezamen met nieuwe factoren op nationaal niveau, die dus op zichzelf overal hetzelfde zijn (het optreden van Fortuyn, het massamedia-aanbod als geheel), zorgen zij (de lokale verzamelingen van individuen en de collectieve eigenschappen van de verschillende gemeenten) voor een reeks constellaties die hier een hogere en daar een lagere aanhang voor de LPF genereren.

Wij beargumenteren in paragraaf 5 en 6 de selectie van relevante factoren ter bepaling van de geaggregeerde individuele effecten en van de omgevingseffecten. Tevens rapporteren wij dan de uitkomsten van onze analyses voor politieke, respectievelijk maatschappelijke factoren. Met de op gemeentelijk niveau geaggregeerde data – die in dit onderzoek worden gebruikt – kan het relatieve gewicht van beide typen verklaringen niet worden nagegaan. Wel kan soms op een beredeneerde wijze een voorkeur voor één van beide worden aangegeven, of het vermoedelijk relatieve gewicht van beide worden geschat. Steeds dient daarbij in het oog te worden gehouden dat de betreffende stemuitslagen hoe dan ook betrouwbaar zijn. Dat is het voordeel boven *survey*-gegevens, die op het stuk van de politieke voorkeuren te lijden hebben van beduidende kwaliteitsbeperkingen. Een correcte bepaling van alle samenhangen

tussen achtergrondvariabelen op individueel en omgevingsniveau enerzijds en LPF-voorkeur anderzijds, is slechts mogelijk wanneer voldoende gedifferentieerde data voor individuen beschikbaar zijn. De steekproefgrootte die nodig is om alle gemeenten afdoende te representeren, is echter slechts zelden voorhanden.

Er zijn naast de kennis over individuele samenhangen nogal wat studies over het bestaan en de betekenis van omgevingseffecten in het verkiezingsonderzoek. Al enige tientallen jaren is daarbij sprake van twee kampen: degenen die overtuigd zijn van het belang van omgevingseffecten versus zij die menen dat meer uitputtende kennis van individuele disposities een volledige verklaring oplevert.⁴ Wij rekenen ons tot het kamp waarin het bestaan van omgevingseffecten aannemelijk geacht wordt. In die gevallen waar de aanwezigheid van individuele en geaggregeerde data het mogelijk maakt de relatieve gewichten van beide effecten te bepalen, krijgt men overigens wel de indruk dat de invloed van individuele factoren het meeste gewicht in de schaal legt.⁵

Wij willen in dit artikel in ieder geval de onderscheiden typen gemeenten aangeven waarin de LPF dankzij de verdeling van individuele disposities of van collectieve kenmerken een meer of minder goede voedingsbodem vond. Wanneer bijvoorbeeld de LPF-aanhang vooral selectief afkomstig was uit bepaalde partijen, dan is de voorafgaande verdeling van politieke voorkeuren een belangrijke voorspeller van het gemeentelijke aanhangpercentage voor de LPF op grond van de verdeling van individuele politieke disposities. Het is mogelijk dat voor sommige onderdelen van het sociale profiel van gemeenten een soortgelijke redenering opgeld doet, maar de landelijke individuele samenhangen van de LPF-voorkeur met sociale kenmerken (zoals bijvoorbeeld inkomen) waren in de regel niet sterk. Daarnaast kunnen geaggregeerde individuele sociale kenmerken (bijvoorbeeld de mobiliteit binnen het electoraat) een individueel effect op LPF-voorkeur hebben, maar ook een omgevingseffect. Migratie kan bijvoorbeeld selectief zijn naar de kenmerken die tot positieve disposities ten aanzien van de LPF leiden. Aan de andere kant kan een gemeente met een groot bevolkingsverloop een minder dominant lokaal opinieklimaat hebben, waardoor landelijke impulsen in grotere mate vrij spel hebben. Een omgevingseffect zou ten slotte eveneens het gevolg kunnen zijn van een collectief gemeentelijk kenmerk dat geen directe implicaties voor de samenstelling van het lokale electoraat heeft (bijvoorbeeld de omvang van de groep van niet-stemgerechtigde allochtonen in de plaatselijke bevolking).

De gemeentelijke data, waarop het merendeel van de volgende analyses berusten, kennen de nodige afbakeningsproblemen – vooral waar vergelijkingen in de tijd gewenst zijn. Er is hoe dan ook sprake van een

schaalprobleem: het is maar de vraag of de gemeente de meest geëigende eenheid is om omgevingseffecten van te verwachten. Wij zullen ons een enkele opmerking op relevante verschillen tussen wijken binnen grote steden veroorloven. Men kan ook denken aan regionale effecten. Daarnaast is er echter ook een lastig meetprobleem. Door de gemeentelijke herindelingen daalt het aantal gemeenten voortdurend. Voor de verkiezingen van 2002 en 2003 zijn de gegevens betreffende de 496 gemeenten in 2002 gebruikt; voor de verkiezingen van 1989, 1994 en 1998 betreffende de 548 gemeenten in 1998. Bij koppelingen tussen de verkiezingen van 1998 en 2002 zijn de data van 1998 aangepast aan de gemeentelijke herindelingen tussen 1998 en 2002 (daarbij is het percentage kiesgerechtigden van een nieuwe gemeente berekend als het gemiddelde van de scores van de samengevoegde gemeenten).⁶ Alle data zijn van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) afkomstig.⁷

4. Fortuyns optreden en de lokale voedingsbodem voor de LPF

Het is bij een analyse van het electorale succes van een partij ongebruikelijk het optreden van de lijsttrekker volkomen in het centrum te plaatsen; het gaat immers om de rol van de partij als geheel. In het geval van de LPF ligt dat anders. Er was buiten de lijsttrekker eigenlijk geen partij: de partij had de naam van de lijsttrekker, en buiten de lijsttrekker liet nauwelijks iemand van zich horen. Het partijprogramma en het gedachtegoed van de lijsttrekker waren geheel met elkaar versmolten. De campagne was een eenmansaffaire, met veelvuldig gebruik van de media. Fortuyn groeide in zijn relatie tot grotere groepen van de Nederlandse bevolking in de loop van enkele maanden uit tot de uitzonderlijke figuur van een charismatisch leider.⁸ Zijn optreden in de massamedia is van doorslaggevend belang geweest voor het succes van de LPF. De vraag is daarom of er aan het begin van de 21-ste eeuw nog intergemeentelijke verschillen in oriëntatie op de massamedia bestaan (afgezien van het geringe aantal kleine gemeenten waar de SGP – die afwijzend staat tegenover radio en televisie – een dominante positie inneemt) die in een uiteenlopend effect van Fortuyns boodschap geresulteerd kunnen hebben. Die oriëntatie heeft zowel betrekking op het bereik van en de bekendheid met mediaboodschappen als op de gevoeligheid om op de boodschappen in te gaan en aan oproepen gevolg te geven.

Wij bepalen ons verder bij het optreden van Fortuyn tot de inhoud van zijn boodschap en tot de stijl waarmee hij politiek bedreef. In het vervolg gaan wij ervan uit dat de moord op Fortuyn vlak voor de verkiezingen van 2002 geen belangrijk eigen effect had op de factoren die de intergemeentelijke verschillen teweegbrachten. Dat geldt evenzeer voor de uitslag in 2003. De hoge samenhang tussen de uitslagen van beide

verkiezingen voor de LPF duidt er intussen op dat dezelfde constellatie van lokale voedingsbodems de tweede keer opnieuw geactiveerd werd op grond van de herinnering aan de eerste keer en/of op grond van de klaarblijkelijk soortgelijke, maar zwakker gearticuleerde boodschap van de nu functionerende partij en haar voormannen.

Fortuyns programma is getypeerd als een betrekkelijk eigen mengsel van populisme (anti-regenten, ‘de kiezer is de baas’), communitarisme (*‘small is beautiful’*, minder in primaire verbanden als wel in organisaties als scholen en ziekenhuizen met professionals – leraren, artsen – als eigen bazen), nationalisme (bij alle onderlinge verschillen dient elke staatsburger de vaststaande Nederlandse identiteit aan te nemen) en liberalisme (individueel contract is de basis van de feitelijke verplichtingen, verder is ieder vrij). De verwijzing naar het communitarisme is misschien wat dubieus, omdat het met name om arbeidsorganisaties gaat. Men zou mogelijk ook met verwijzing naar bevolkingscategorieën kunnen zeggen dat er een voorkeur voor professionals en eigengereide burgers bestaat en dat Fortuyns programma een halt wil toeroepen aan bestuurders, immigranten die zich niet aan de burgernorm hebben aangepast, en aan de ondersteuning van zwakken die door eigen falen hun eigen boontjes niet kunnen doppen. In de campagne kregen veiligheidskwesaties en vraagstukken rond immigratie en integratie in een vermeende onderlinge samenhang, mede door maar niet alleen dankzij Fortuyn, een hoofdrol. Daardoor kregen in Fortuyns publieke optreden de punten ontleend aan zijn nationalistische streven en de positie van immigranten de meeste aandacht. Dezelfde ingrediënten, mogelijk iets anders gemengd en opgediend, zijn de laatste tien à twintig jaren in de hele Westerse wereld aangeslagen.⁹

Een deel van de attractie van Fortuyn lag in zijn stijl. Hij was bij machte om zijn inzichten scherp naar voren te brengen en de aandacht van de media op zich gevestigd te houden door zijn flamboyante voorkomen en door onverwacht uit de hoek te komen, terwijl veel van zijn politieke tegenstrevers vaak voorspelbare, algemene standpunten innamen. Dankzij zijn jarenlange verblijf in de buurt van de politieke macht was hij een *insider*, die tegelijk poseerde als een *outsider*. Hij is een politieke bohémien genoemd, die echter toch naar het centrum van de politieke macht koerste en zich een reputatie had verworven in kringen van ondernemers en middenstanders. Hij werd kennelijk opgestuwd door al langer aanwezige trekken van megalomanie en langzamerhand ontwikkelde charismatische leidersgaven.¹⁰

Wat was de voedingsbodem waarop Fortuyns optreden al dan niet aansloeg? Wij benaderen het antwoord op deze vraag via een indeling in drie soorten factoren: zij die behoren tot het politiek profiel en tot het

sociaal profiel van de gemeenten, en de geografische positie van die gemeenten, die wij met name zullen interpreteren als relevant voor de gevoeligheid voor mediaboodschappen.

5. Politieke milieus en de aanhang van de LPF

Men kan een gemeente als politiek milieu op tal van wijzen kenschetsen. Wij kijken hier naar vijf aspecten en vergelijken voor elk aspect de mate waarin die voor een gemeente geldt met het steunpercentage voor de LPF. Aan de hand van deze aspecten pogen wij de politieke milieus waar de LPF het best aansloeg, te karakteriseren. De vijf aspecten betreffen de mate waarin de liberale, christen-democratische en sociaal-democratische stroming vóór de Kamerverkiezingen van 2002 domineerden, de gevoeligheid in het afgelopen decennium voor extreem-rechtse partijen en voor lokale lijsten, de aanwezigheid in het verleden van een groot contingent niet-stemmers, en de eerdere veranderlijkheid van het electoraat.

Deze aspecten leiden met betrekking tot de LPF tot de volgende vragen:

- De voornaamste vertegenwoordigers van de drie grote stromingen in de Nederlandse politiek, de PvdA, de VVD en het CDA, verkregen in 1998 gezamenlijk de steun van 53% van het electoraat (de niet-stemmers vormden toen de grootste fractie van de stemgerechtigden). Elk van deze stromingen heeft al lang een betrekkelijk eigen verdeling van de aanhang over het land. De bolwerken van deze drie partijen overlappen elkaar nauwelijks. De vraag is nu: hoe deed de LPF het in deze gebieden?
- De LPF is bij herhaling als extreem-rechts geëtiketteerd. Is het zo dat de LPF het beter deed in gemeenten waar extreem-rechts eerder veel steun rekruteerde?
- Fortuyn werd in de herfst van 2001 lijsttrekker van Leefbaar Nederland (en bleef dat tot februari 2002) en in januari 2002 lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam. In welke mate was de herkomst van de LPF-stemmen vergelijkbaar met die van de lokale lijsten waar Leefbaar Nederland zijn hoop op gevestigd had?
- Was de LPF te zien als toevluchtsoord voor hen die eerder de politieke arena meden en niet stemden?
- Kon de LPF als nieuwe partij met name in die gemeenten succes boeken waar al eerder van grote veranderlijkheid in de partijverhoudingen sprake was – met andere woorden: waar de binding van het electoraat aan bestaande partijen betrekkelijk zwak was?

Tabel 4. Politieke milieus: regressieanalyses met het percentage kiezersrechtigden die op LPF stemden in mei 2002 als afhankelijke variabele

verklarende variabele	R ²	beta	bijzonderheden
% CDA in 1998	.150	-.388	
% PvdA in 1998	.038	-.195	
% VVD in 1998	.225	+.475	
CDA / PvdA / VVD	.315	-.332 / -.162 / +.325	
% niet-stemmers in 1998	.053	+.229	
swing 1994-1998	.167	+.409	
% CD in 1994	.406	+.637	
% lokale onafhankelijke groeperingen (GR 2002)	.016	+.126	387 gemeenten
% lokale progressieve groeperingen (GR 2002)	.004	-.060	98 gemeenten
% lokale confessionele groeperingen (GR 2002)	.017	-.131	65 gemeenten

Tabel 4 verschaft de antwoorden op deze vragen. De grote partijen hebben elk hun eigen geografische patroon binnen Nederland. Die verdelingen zijn in hoge mate stabiel.¹¹ We hebben in tabel 4 te maken met de cijfers voor de verkiezing voorafgaand aan die van 2002, dat wil zeggen: de Kamerverkiezingen van 1998. In de VVD-bolwerken won de LPF relatief sterk; in die van het CDA kreeg de LPF relatief weinig steun. Wat betreft de PvdA is het beeld wat minder uitgesproken, maar lijkt het wat op het CDA. Zowel direct (in een enkelvoudige regressie-analyse) als ontdaan van de geringe overlap met de patronen van beide andere partijen (in een meervoudige regressieanalyse), vertonen gemeenten waar de PvdA sterk was een barrièrewerking tegen de aantrekkingskracht van de LPF. Dat laat uiteraard onverlet dat de sociaal-democraten aan andere partijen konden verliezen. Hieraan dient echter te worden toegevoegd dat in Rotterdam buurten waar de PvdA sterk verloor een grote winst voor de LPF vertoonden. De correlatiecoëfficiënten van het verlies van de PvdA respectievelijk de VVD met de winst van de LPF (berekend over de uitgebrachte stemmen) waren respectievelijk .766 en .105.¹² Het is de moeite waard de vier grote steden vergelijkend te analyseren. Er bestonden aanzienlijke onderlinge verschillen in steun voor de LPF en ook de binnenstedelijke samenhangen lijken niet geheel hetzelfde.

De samenhang tussen het electorale patroon van de Centrumdemocraten (CD) bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 en dat van de LPF in 2002 is hoog (de hoogste waarde in tabel 4). Daarmee is sprake van een duidelijke verwantschap in de milieus waaruit de CD en de LPF aanhang rekruteerden. De aanhang van de LPF was natuurlijk wel vele malen groter dan die van de in 1994 betrekkelijk succesvolle CD. Het is van belang hierbij op te merken dat deze partij in 1994 al een iets ander patroon van steun had dan eerdere extreem-rechtse partijen in de jaren tachtig.¹³ Vergeleken met die eerdere formaties was de CD in 1994 voor haar succes meer afhankelijk van milieus die weinig actief bij de politiek betrokken waren (gekenmerkt door een lage opkomst). Wat betreft de voor de CD meest belangrijke 'kwesties' speelde zorg over eigen inkomen en arbeidspositie een wat prominentere rol dan de aanwezigheid van allochtonen gemeten aan de samenhangen tussen de gemeentelijke spreidingen. In de jaren tachtig was de aanwezigheid van allochtonen de allesoverheersende kwestie geweest. De spreiding van de CD-aanhang begon in 1994 te lijken op het patroon dat een protestpartij als de Boerenpartij in de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1966 bij haar belangrijkste doorbraak in de electorale arena vanaf een geheel ander beginpunt bereikte (aanvankelijk boekte de Boerenpartij enig succes op het platteland). De steun voor de LPF sluit enigszins bij het oude patroon van de Boerenpartij aan.

Gemeenten met lokale 'Leefbaar' partijen zouden mogelijkwijs gunstige milieus voor de LPF kunnen zijn. Als lijsttrekker voor Leefbaar Nederland poogde Fortuyn de steun voor de lokale lijsten ook ten behoeve van zijn eigen partij te mobiliseren, voordat hij uit zijn functie werd ontheven en zijn eigen lijst samenstelde. Hij won daarnaast de Rotterdamse gemeenteraadsverkiezingen als lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam. Bij de raadsverkiezingen van maart 2002 waren er volgens het CBS in 78 gemeenten lijsten met 'Leefbaar' in de naam. Helaas verstrekt het CBS geen gegevens voor deze specifieke groep; wel voor lokale partijen in het algemeen. Deze worden in drie categorieën ingedeeld: lokale onafhankelijke groeperingen (LOG; in totaal in 387 gemeenten), lokale progressieve groeperingen (LPG; in 98 gemeenten), en lokale confessionele groeperingen (LCG; in 65 gemeenten). Leefbaarpartijen vallen in de eerste categorie. De correlatiecoëfficiënten tussen de percentages kiesgerechtigden voor LOG, LPG en LCG bij de gemeentelijke verkiezingen van maart 2002 en het percentage LPF-kiezers in mei 2002 zijn in verschillende gradaties onbeduidend. Hierbij dient benadrukt te worden dat wij er dus niet in zijn geslaagd om de aanhang van de meest geschikte verzameling lokale lijsten – de Leefbaarpartijen – te isoleren.

Men kan ten slotte verwachten dat nieuwe partijen als de LPF goed scoren in milieus met veel kiesgerechtigden die weinig binding hebben met de bestaande partijen. In het algemeen is de binding teruggelopen en dit kan men aanmerken als een van de voorwaarden voor het succes van de LPF (een andere is de bijzonder lage kiesdrempel in het Nederlandse kiesstelsel). Het valt te verwachten dat binding met de politiek met name achterblijft in milieus die gekenmerkt worden door een lage opkomst en een grote veranderlijkheid van verkiezing op verkiezing, al is gebrek aan binding niet de enig mogelijke reden hiervoor. Tabel 2 laat zien dat ook het patroon van lage opkomst een grote continuïteit vertoont, in ieder geval na 1989. Voor de intergemeentelijke verschillen in veranderlijkheid is er eveneens sprake van aanzienlijke duurzaamheid, maar toch op een wat lager niveau dan die van de aanhang per partij. De intergemeentelijke verschillen in volatiliteit tussen de verkiezingen van 1989-1994 en die van 1994-1998 correleerden .678.¹⁴ Nietstemmers in 1998 blijken inderdaad enigszins de steun voor de LPF te verhogen. Duidelijker is dat het geval met de veranderlijkheid van de kiezer tussen 1994 en 1998: hoe meer veranderlijkheid, hoe meer steun voor de LPF in 2002.

Resumerend: onder de onderzochte kenmerken van de gemeentelijke politieke milieus leveren er drie een aanzienlijke bijdrage aan de sterkte van de LPF in mei 2002:

- extreem-rechts (het percentage CD-kiezers in 1994)
- VVD (het percentage VVD-kiezers in 1998)
- de volatiliteit van het electoraat (de swing tussen 1994 en 1998)

Alle drie de verbanden werken positief: hoe meer steun voor extreem-rechts in het verleden, hoe hoger het percentage LPF-kiezers in 2002; hoe meer steun voor de VVD in het verleden, hoe hoger het percentage LPF-kiezers in 2002; hoe meer swing in het verleden, hoe hoger het percentage LPF-kiezers in 2002. Het is plausibel dat relatief veel voormalige VVD-kiezers de overstap naar de LPF gemaakt hebben en dat relatief veel kiezers die in het verleden al eens van partij hebben gewisseld zich nu tot de LPF aangetrokken hebben gevoeld. Wat betreft de CD waren er in 1994 eenvoudig te weinig kiezers om die nu als een voorname bron voor het LPF-electoraat aan te merken. Met andere woorden: in het geval van de samenhang van de LPF-aanhang met eerdere steun voor de VVD en de eerdere veranderlijkheid is een verklaring van de intergemeentelijke verschillen aannemelijk die relaties op individueel niveau centraal stelt en vervolgens het verschil in samenstelling naar deze achtergrondkenmerken van de verschillende gemeenten verdisconteert. Daarnaast is het bepaald niet uit te sluiten dat ge-

meenten met veel steun voor de CD in het verleden – evenals gemeenten met een grote aanhang voor de VVD en veel aanhangverschuiving tussen de partijen – meer in het algemeen worden gekenmerkt door politiek gedrag zonder veel loyaliteit met bestaande politieke formaties; een relatief sterke neiging met politieke gedragsverandering te reageren op nieuwe impulsen; en sympathie voor centrale onderdelen van Fortuyns gedachtegoed. Het is dan een meer algemene lokale constellatie met een eigen politieke cultuur, die een receptief milieu voor Fortuyns campagne vormde. Voor het overige is er dus enige extra steun voor de LPF in gemeenten waar relatief weinig gestemd werd, maar daarentegen weinig steun in gemeenten met een CDA-dominantie en in mindere mate in gemeenten met een sterk PvdA-stempel.

6. Sociale milieus en de aanhang van de LPF

In veel van de geopperde verklaringen van Fortuyns electorale succes is er – meest impliciet – sprake van sociale milieus waarin meer of minder steun voor de LPF te verwachten zou zijn. Zo wekt de veelvuldig naar voren gebrachte typering van zijn optreden als ‘het – eindelijk – openlijk uitspreken van problemen rond de integratie van immigrantengroepen en de veiligheid’ de verwachting dat met name waar dit speelt, de steun voor de LPF groot zou zijn. Met andere woorden: veel immigranten (mogelijk verder gekwalificeerd als niet-westerse allochtonen of islamieten) en veel misdadigheid in de nabijheid zouden tot hoge electorale LPF-scores moeten leiden. Bij de verbeelding van de massale steun voor Fortuyn is daarnaast vaak de nadruk gelegd op ‘de mensen in de wijken’. Discussies in koffiehuisen en straatinterviews in volksbuurten werden een vast item in de begeleidende en interpreterende verslaggeving op de televisie. Men zou daaruit kunnen afleiden dat de steun voor de LPF toch vooral uit de wat minder gesitueerde omgevingen afkomstig zou moeten zijn.

Er is daarnaast wel gespeculeerd over verschillend getinte onlustgevoelens onder uiteenlopende sociale groepen, die door Fortuyn zouden zijn gemobiliseerd. Dergelijke uitspraken verklaren meer de ontvankelijkheid voor Fortuyn in het algemeen en dragen daarmee bij aan de verklaring van het tijdstip van de succesvolle electorale mobilisatie door de LPF en het niveau ervan. Zij leveren echter geen bijdrage aan de verklaring van de onderlinge verschillen tussen gemeenten in steun voor de LPF.¹⁵

Tabel 5. *Sociale milieus: regressieanalyses met het percentage kiesgerechtigden die op LPF stemden in mei 2002 als afhankelijke variabele*

verklarende variabele	R ²	beta
gemiddelde inkomen	.090	+.300
grootte (inwonertal)	.002	+.042
% allochtonen	.076	+.276
% Westers	.039	+.197
% EU	.018	+.133
% Duitsers	.000	-.004
% Belgen	.012	+.107
% niet-Westers	.058	+.241
% Turken	.000	+.015
% Marokkanen	.035	+.186
% Surinamers	.072	+.268
% Antillianen	.076	+.275
misdrijven per 1000 inwoners	.018	+.133

In tabel 5 zijn de effecten van de hierboven aangestipte factoren op het niveau van de steun voor de LPF vermeld. De nabijheid van naoorlogse immigranten – de personificaties van het voornaamste discussiepunt in het optreden van Fortuyn – leidt tot op zijn minst curieuze uitkomsten. Een van de problemen bij de interpretatie is gelegen in de onzekerheid over het aantal allochtone stemgerechtigden. Bij nationale verkiezingen hebben alleen Nederlanders stemrecht, dus ook Antillianen en Arubanen, en genaturaliseerde immigranten en hun meerderjarige kinderen.¹⁶ Wanneer geen enkele immigrant het stemrecht zou bezitten, zouden we te doen hebben met een puur externe factor ten opzichte van de verdeling van het electoraat naar voorkeur. Als de aanwezigheid van veel immigranten leidt tot veel steun voor de LPF, komt dit zonder meer tot uiting in een hoge positieve correlatie. Wanneer echter alle immigranten stemrecht zouden bezitten, ze ongelijk verdeeld zijn over de gemeenten en het uitermate onwaarschijnlijk geacht moet worden dat zij op de LPF hebben gestemd, dan zou de LPF-steun om een optimale indruk van het effect te krijgen berekend moeten worden als fractie van het niet-allochtone electoraat. Aangezien de verschillende allochtone groeperingen in uiteenlopende mate over het stemrecht beschikken (dat geldt bijvoorbeeld voor 57% van de Nederlandse ingezetenen van Turkse afkomst, maar voor een klein deel van de ingezetenen afkomstig uit lidstaten van de Europese Unie¹⁷) en geenszins kan worden uitgesloten dat

de LPF ook hier steun vond, is de interpretatie van de uitkomsten in dit geval extra hachelijk.

Bij dit voorbehoud wijzen wij allereerst op de betrekkelijk lage, positieve samenhangen die hier opduiken. De steun voor de LPF lijkt inderdaad wat groter te zijn in gemeenten met een hoger percentage allochtonen, maar het effect is bescheiden van omvang. Vervolgens verdient het de aandacht dat het effect van westerse allochtonen vrijwel net zo hoog is als dat van niet-westerse allochtonen. Dit suggereert dat niet zozeer een afkeer van de islam aanleiding vormde voor steun aan Fortuyn, maar een meer algemene terughoudendheid tegen de aanwezigheid van 'vreemdelingen' – voorzover dit soort factoren hoe dan ook een rol speelt. Dit wordt onderstreept doordat onder de niet-westerse allochtonen het niet zozeer de islamitische allochtonen zijn die de toon aangeven (al helemaal niet de Turken), maar Surinamers en Antillianen. Behoorden zij behalve tot degenen die andere kiezers aanleiding verschafte om op Fortuyn te stemmen, tegelijk misschien relatief vaak tot zijn volgelingen? Fortuyns expressieve optreden past in ieder geval wel in een stijl die in de Caraïbische politiek niet onbekend is.

In enkele studies is al eerder het effect van allochtonen op de steun voor de LPF behandeld, zij het voor een beperkte verzameling gemeenten. Orlebeke onderzocht alleen grote gemeenten. Hij concludeerde dat er in de groep van 61 gemeenten met meer dan 50.000 inwoners een duidelijk verband bestaat tussen de proportie allochtone inwoners (alle allochtonen) en het percentage LPF-stemmen (van het totaal aantal uitgebrachte geldige stemmen), als inkomen en stedelijkheid onder controle worden gehouden.¹⁸ In een reactie op zijn artikel vergeleken Lemmens en Diederiks gemeenten in twee provincies. In Zuid-Holland vonden zij een effect voor 'niet-westerse allochtoondichtheid'; in Limburg alleen voor 'westerse allochtoondichtheid'.¹⁹ Voor de verzameling van Nederlandse gemeenten vinden wij (zonder controle voor andere factoren) vergelijkbare scores voor beide dichtheden.

Misdaad heeft een nog minder sterk effect op de electorale steun voor de LPF, al wijst dat ook hier wel in de verwachte richting. Hoe meer gemelde misdrijven per duizend inwoners, hoe meer steun voor de LPF, maar het is maar een heel klein beetje meer. Het gevoel van onveiligheid is zoals bekend een zeer ongrijpbaar fenomeen. Het is lastig te benoemen, maar voor een deel wordt dat gevoel door de omgeving gevoeld van waaruit het gevaar zich zou moeten manifesteren.

De samenhang met inkomen, ten slotte, wijst in het geheel niet in de richting van gedepriveerde gemeenten als de ideale voedingsbodem om op de LPF te stemmen. Er is een bescheiden positieve samenhang: hoe hoger de huishoudeninkomens, hoe meer stemmen de LPF trok. Op voorhand valt niet uit te sluiten dat de LPF juist in gemiddeld rijkere

gemeenten een grotere aanhang onder armere kiezers verwierf. Maar deze uitkomst wijst toch minstens zozeer in de richting van enige extra neiging tot de LPF onder de wat beter gesitueerden.

Ook in dit opzicht verdient de situatie binnen de grote steden nog nadere aandacht. Binnen Rotterdam ontbrak elke samenhang tussen welstand (wat ruimer berekend dan alleen aan de hand van het inkomen) en steun voor de LPF (berekend als percentage van de uitgebrachte stemmen). De samenhang met de aanwezigheid van allochtonen is niet vermeld in de betreffende studie.²⁰ In Amsterdam leidt een groepering van buurten naar inkomenshoogte en aandeel van niet-westerse allochtonen in de bevolking tot de volgende resultaten. Er wordt meer op de LPF gestemd (alles berekend op basis van de uitgebrachte stemmen) in lage dan in hoge inkomensbuurten. In de categorie lage inkomensbuurten is de steun voor de LPF met name hoog in die paar buurten waar tevens weinig niet-westerse allochtonen te vinden zijn. In de hogere inkomensbuurten is wel veel steun voor de LPF waar tevens veel niet-westerse allochtonen te vinden zijn. Ook dat is maar in enkele buurten het geval.²¹ Hier lijkt zich dus eveneens tussen de grote steden een verschil af te tekenen.

De samenhangen tussen de onderscheiden kenmerken van het sociaal profiel van een gemeente en de steun voor de LPF zijn beduidend lager dan die met een aantal facetten van het politieke profiel. Voor zover er verbanden zijn duiden die op enig effect van de aanwezigheid van allochtonen in het algemeen, maar niet op weerzin tegen islamieten in het bijzonder. Het kan zijn dat Fortuyn ook onder bepaalde allochtonengroepen met kiesrecht extra stemmen heeft verworven. De steun voor de LPF nam daarnaast enigszins toe naarmate het gemiddelde huishoudinkomen in een gemeente steeg. Er is in Rotterdam niet, maar in Amsterdam wel sprake van extra steun van ‘de mensen in de wijken’, maar in Rotterdam was het algemene niveau veel hoger. Variatie in gerapporteerde misdrijven leidden nauwelijks tot verschil in LPF-steun.

7. Hoe Fortuyn zijn publiek bereikte

Nog meer dan bij andere partijen liep tijdens de verkiezingscampagne van 2002 het contact tussen de LPF en het publiek via het optreden van de lijsttrekker in de massamedia. Fortuyn verwierf zich vooral bij de radio en televisie een podium dat hem de mogelijkheid bood zijn ‘merk’ als combinatie van boodschap en stijl bekend te maken en uit te dragen. Op 6 mei 2002 om een paar minuten over zes kwam daar vrijwel op de *Bühne* een eind aan. Aangezien nagenoeg elk Nederlands huishouden over radio en televisie beschikt, staat aan de verbinding tussen dat podium en al die individuele huishoudens nagenoeg niets in de weg.

Niettemin is het wel denkbaar dat de geneigdheid om van nieuwe boodschappen in de media kennis te nemen en vooral erop te reageren, nog verschilt. Vroeger trokken modernisering en een weerfront van het noordwesten naar het zuidoosten over het land.²² Daar kwamen nog niet veel massamedia aan te pas; het proces werd onder andere gestuurd door de innovatiegeneigdheid van de ‘ontvangers’. In de politiek – en daar niet alleen – hoort men wel de opvatting dat vernieuwingen zich nog steeds vanuit de randstad over het land voortplanten. Dit zou betekenen dat de receptiviteit voor vernieuwingen varieert. Behalve naar landsdeel zou dat kunnen gaan in een van stad naar platteland aflopende gradiënt.²³ Van oudsher bestaat de opvatting dat de stedelijke leefwijze veranderingsgezindheid stimuleert. Vanuit dit perspectief is Fortuyns optreden een innovatie die zich enige tijd verbreedt, waarna die expansie bij zijn dood met een klap tot stilstand komt. Het resulterende ruimtelijke patroon bij de verkiezingen van mei 2002 wordt samengevat in tabel 6 voor lokatie en stedelijkheid.

In de spreiding van de LPF-aanhang is er sprake van een duidelijk onderscheid naar landsdeel en stedelijkheid: de steun voor de LPF loopt af van de randstad via het Zuiden en Oosten naar het Noorden; en van steden naar plattelandsgemeenten.²⁴ Men kan de electorale kaart van de LPF in 2002 wellicht opvatten als de stand in mei van dat jaar in het verbreidingsproces van een politieke innovatie.²⁵ Deze benadering onderstreept de vaak aangeduide mogelijkheid dat het proces zich nog verder had kunnen voortzetten. Het is uiteraard pure speculatie om de uiterste grenzen ervan (de ‘verzadigingstoestand’ in het jargon van het betreffende onderzoeksterrein) aan te duiden. De gang van zaken in Rotterdam biedt misschien toch een intrigerende opening. Het blijkt dat daar het absolute aantal stemmen dat in de verschillende buurten op Leefbaar Rotterdam is uitgebracht bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2002, vrijwel identiek is aan de stemmenaantallen voor de LPF bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 2002 (samenhang: .989; coëfficiënt x: .983; constante: -20).²⁶ Dat zou erop kunnen duiden dat het verbreidingsproces niet meer in zijn oorsprongsfase verkeerde, maar al enige tijd het verzadigingspunt had bereikt. Dit opent mogelijkheden om het verzadigingspunt voor het gehele electoraat te bepalen.

Intussen werpen deze inzichten opnieuw de vraag op naar de achtergronden van het ‘bevrozen’ van deze verdeling. We zagen immers dat bij het grote verlies dat de LPF bij de volgende Kamerverkiezingen van januari 2003 leed, het verdelingspatroon van de stemmen over het land geheel intact bleef. We wezen er al op dat dit in het algemeen voor partijverschuivingen niet ongebruikelijk is, maar hier is er sprake van een uitzonderlijke situatie. Het gaat om een partij die zonder enige

lokale organisatie uit het niets verschijnt en vervolgens heel sterk onderhevig is aan landelijke fluctuaties betreffende het electoraal gestern-te, de leiding en de politieke positie. Het lijkt erop dat de vrijwel in het zicht van de massamedia gepleegde moord op Fortuyn vanwege de dramatische aard van de gebeurtenis zelf en het wegvallen van de bron van de innovatie, het proces van verbreiding van de 'Fortuynse innovatie' direct heeft bevroren, waarna alle volgende, landelijk werkende factoren de afkalving reguleerden.

Tabel 6. De LPF-aanhang per gemeente naar landsdeel en stedelijkheid in 2002

	N	gemiddelde	stand. deviatie	min.	max.
Groningen	25	10,3408	2,15529	7,07	15,97
Friesland	31	10,7710	2,29975	7,75	16,68
Drenthe	12	9,9450	,63167	8,76	11,09
Overijssel	26	8,6946	1,30398	5,84	11,58
Flevoland	6	12,7067	4,62194	4,85	17,62
Gelderland	71	11,1751	2,30586	6,74	19,12
Utrecht	33	13,1891	1,68779	10,30	15,94
Noord-Holland	65	14,8617	2,50449	11,66	26,23
Zuid-Holland	92	16,5566	2,92047	9,62	23,79
Zeeland	17	12,8394	2,05470	9,25	15,47
Noord-Brabant	70	13,5166	1,67828	9,98	20,42
Limburg	48	13,6517	1,31399	9,99	15,85
Noord	68	10,4671	2,04820	7,07	16,68
Oost	103	10,6382	2,55501	4,85	19,12
West	207	15,1823	2,90727	9,25	26,23
Zuid	118	13,5715	1,53594	9,98	20,42
zeer sterk stedelijk	12	15,3750	4,27061	8,00	21,38
sterk	55	14,4916	3,30041	8,45	23,79
matig	94	13,8446	3,31744	6,74	26,23
weinig	171	12,9335	3,04679	4,85	23,17
niet stedelijk	164	12,5434	2,84228	5,84	20,51
rest	306	11,8536	2,52084	4,85	20,42
randstad	190	15,3919	2,88396	9,62	26,23
Nederland	496	13,209	3,17109	4,85	26,23

N.B. De vier landsdelen zijn als volgt ingedeeld: *Noord-Nederland*: Groningen, Friesland, Drenthe; *Oost-Nederland*: Overijssel, Flevoland, Gelderland; *West-Nederland*: Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland; *Zuid-Nederland*: Noord-Brabant, Limburg. De randstad bestaat hier uit: Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland.

8. Conclusies

Fortuyns inbraak in de partijverhoudingen in mei 2002 was formidabel van omvang: zijn partij behaalde 26 Kamerzetels, veel meer dan een nieuwkomer ooit had gehaald. Terwijl de electorale steun voor de LPF bij de kort daarop gehouden volgende Kamerverkiezingen in januari 2003 belangrijk afnam, bleef het geografisch patroon van de electorale steun voor de LPF gehandhaafd. Er zijn tot nu toe slechts twee versies van de LPF-kaart, beide met een eigen legenda maar met een nagenoeg gelijk ruimtelijk patroon. De steun voor de LPF reikt tot in alle uithoeken van het land, maar er zijn toch duidelijke, vermoedelijk niet geheel toevallige verschillen. Deze zijn gebaseerd op uiteenlopende lokale omstandigheden die de ontvankelijkheid voor Fortuyns gedachtegoed en de stijl van zijn optreden hebben beïnvloed. Een lokale voedingsbodem bestaat uit een bevolkingssamenstelling van meer of minder tot steun aan Fortuyn gedisponeerde individuen (maar er zijn interpretatieproblemen bij de ecologische correlaties die op grond van de data berekend kunnen worden²⁷), en uit contexten die steun aan Fortuyn in de hand werken (tot die contextfactoren behoorde echter in dit geval niet een lokale organisatie).

Het politieke profiel van een gemeente is belangrijker dan het sociale (althans afgemeten aan de hier bestudeerde aspecten). Een traditie van geringe politieke loyaliteit en veranderlijkheid in partijvoorkeur in een liberaal getint milieu zet aan tot steun voor de LPF; een bevolkingssamenstelling met betrekkelijk veel recente internationale immigranten van allerlei slag en een hogere welstand van de plaatselijke bevolking als geheel dragen daar verder nog wat aan bij. De electorale steun voor Fortuyn is hoger in centrale dan in perifere delen van het land en is hoger in stedelijke dan in plattelandsgemeenten. Het patroon heeft het aanzien van een bepaalde fase in een innovatieverbreidingsproces. Dat proces kwam met de moord in het Mediapark in Hilversum tot een abrupt eind.

Op zoek naar typerende voorbeelden van gemeenten waar Fortuyn veel en weinig gehoor vond, kwamen wij ten slotte terecht bij Bergschenhoek aan de noordelijke rand van Rotterdam (het heeft wel iets van klein-Almere, rondom Rotterdam liggen nog een aantal gemeenten met zeer vergelijkbare karakteristieken) en Winsum op het Groningse platteland. Van gemeenten als Winsum zijn er nog verscheidene in het Noorden en het Oosten. De vergelijking van de relevante karakteristieken staat in tabel 7. De afdruk van Fortuyn besloeg het hele land, maar sommige delen werden toch een stuk ingrijpender geraakt dan andere.

Tabel 7. Voorbeeldgemeenten met hoge en lage steun voor de LPF

	Bergschenhoek	Winsum
%LPF in 2002	21%	7 %
% CDA in 1998	18%	20 %
% PvdA in 1998	15%	28 %
% VVD in 1998	28%	12 %
Swing 1994-1998	17%	9%
% niet-kiezers in 1998	20%	16%
% LOG kiezers (GR 2002)	29%	21%
% CD kiezers in 1994	3%	1%
inkomens (x 1000)	21	17
grootte (inwoners)	13 624	14 044
% allochtonen	12%	12%
stedelijkheid	3	5
provincie	Zuid-Holland	Groningen

Bijlage 1.

Tabel 8. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998 (n=548 gemeenten), 2003 en 2003 (n=496 gemeenten)

	jaar	totaal absoluut	totaal %	gem. %	stand. deviatie %	min. %	max. %
Kiesgerechtigden	2003	12 076 711	100%				
	2002	12 035 935	100%				
	1998	11 735 599	100%				
	1994	11 435 510	100%				
	1989	11 087 494	100%				
niet-stemmers	2003	2 422 236	20.06	17.96	4.62	5	36
	2002	2 534 783	21.06	23.22	5.57	-19	34
	1998	3 143 889	26.79	22.95	6.00	-15	44
	1994	2 469 645	21.60	18.34	5.22	-20	36
	1989	2 214 048	19.97	16.13	5.88	-37	30
Geldige stemmen	2003	9 654 475	79.94	83.07	4.62	64	95
	2002	9 501 152	78.94	82.04	5.57	66	119
	1998	8 591 710	73.21	77.05	6.00	57	115
	1994	8 965 865	78.40	81.66	5.22	66	120
	1989	8 873 476	80.03	83.87	5.88	70	137
CDA	2003	2 763 480	22.88	28.15	8.50	5	63
	2002	2 653 723	22.05	26.66	7.65	6	60
	1998	1 579 293	13.46	17.18	6.89	3	53
	1994	1 993 415	17.43	21.82	7.66	3	55
	1989	3 133 427	28.26	34.37	10.62	5	75
PvdA	2003	2 631 363	21.79	20.18	5.96	1	42
	2002	1 436 023	11.93	11.06	3.89	0	25
	1998	2 491 303	21.23	21.14	4.73	1	37
	1994	2 151 270	18.81	18.13	5.55	1	39
	1989	2 832 418	25.55	23.39	8.09	1	57

Tabel 8. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998 (n=548 gemeenten), 2003 en 2003 (n=496 gemeenten) (vervolg)

	jaar	totaal absoluut	totaal %	gem. %	stand. deviatie %	min. %	max. %
VVD	2003	1 728 707	14.31	15.11	5.02	1	40
	2002	1 466 722	12.19	12.89	4.15	1	32
	1998	2 117 932	18.05	19.31	6.01	2	44
	1994	1 786 731	15.62	16.77	5.89	2	41
	1989	1 290 066	11.64	12.41	5.36	1	34
D66	2003	393 333	3.26	2.91	1.21	0	8
	2002	484 317	4.02	3.70	1.21	0	8
	1998	771 797	6.58	6.06	2.19	0	14
	1994	1 388 705	12.14	11.45	2.61	0	20
	1989	700 316	6.32	5.77	1.95	0	14
Groen Links	2003	495 802	4.11	3.31	1.27	0	11
	2002	660 692	5.49	4.54	1.69	0	13
	1998	624 747	5.32	4.37	1.56	0	13
	1994	310 552	2.72	1.98	1.05	0	9
	1989	361 219	3.26	2.51	1.21	0	11
SP	2003	609 723	5.05	4.43	1.66	0	16
	2002	560 447	4.66	4.02	1.43	0	15
	1998	303 493	2.59	2.07	1.29	0	15
	1994	118 750	1.04	.67	.92	0	10
	1989	38 854	.35	.22	.56	0	8
CD	1998	52 174	.44	.41	.25	0	2
	1994	220 492	1.93	1.63	.70	0	6
	1989	81 326	.73	.42	.31	0	2
SGP	2003	150 305	1.24	1.77	3.95	0	30
	2002	163 562	1.36	1.92	4.17	0	31
	1998	153 515	1.31	1.93	4.35	0	29
	1994	154 996	1.36	1.98	4.35	0	30
	1989	165 720	1.49	2.17	4.67	0	32
LPF	2003	549 975	4.55	4.30	1.40	2	10
	2002	1 614 801	13.42	13.21	3.17	5	26
LN	2003	38 894	.32	.34	.14	0	1
	2002	153 055	1.27	1.31	.42	0	4
CU	2003	204 694	1.69	1.88	2.45	0	22
	2002	240 953	2.00	2.25	2.94	0	26
GPV	1998	108 555	.93	1.04	2.00	0	25
	1994	118 838	1.04	1.17	2.04	0	25
	1989	109 303	.99	1.12	1.98	0	25
RPF	1998	174 380	1.49	1.80	2.56	0	20
	1994	159 459	1.39	1.67	2.40	0	17
	1989	85 037	.77	.93	1.39	0	13
AOV/U55+	1998	45 951	.39	.35	.24	0	3
AOV	1994	326 030	2.85	2.55	1.10	1	10
Ouderenunie	1994	78 047	.68	.62	.32	0	3

noten

¹ M.N. Pedersen, 'The dynamics of European party systems. Changing patterns of electoral volatility', in: *European Journal of Political Research*, 7 (1979), nr. 1, 1-26.

² S. Bartolini en P. Mair, *Identity, competition, and electoral availability. The stabilisation of European electorates 1885-1985*, Cambridge, 1990.

³ *Ibidem*, 111 (tabel 4.3).

⁴ Overzichten in: S. de Vos, *De omgeving telt. Compositionele effecten in de sociale geografie*, Amsterdam, 1997; H. van der Wusten, 'Onderzoek van verkiezingsuitslagen', in H. Daalder e.a., red., *Compendium voor politiek en samenleving*, Alphen aan den Rijn, 2003, 1-50, in het bijzonder 3-6; J. O'Loughlin, 'Spatial analysis in political geography', in J. Agnew, K. Mitchell en G. Toal, red., *A companion to political geography*, Oxford, 2003, 30-46.

⁵ Zie De Vos, *op.cit.*.

⁶ Met dank aan Paula Dijkstra voor de voorbereiding van databestanden en kaarten

⁷ Zie de website van het CBS: <http://statline.cbs.nl/>.

⁸ J.E. Ellemers, 'Pim Fortuyn: een zuiver geval van charismatisch gezag', in: *Facta*, 10 (2002), 7 (nov.), 2-5.

⁹ P. Lucardie en G. Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', in: *Socialisme en democratie*, 59 (2002), nr. 4, 32-42; P. Lucardie, 'Het fenomeen Fortuyn: strovuur of nieuwe politieke stroming', in: *Contact. Huisorgaan Koninklijke Van Gorcum*, winter 2002, 6-9.

¹⁰ D. Pels, 'Fortuyn en het fascisme', in: *Facta*, 10 (2002), 7 (nov.), 6-8; Ellemers, *op.cit.*

¹¹ Zie tabel 4.1 in N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in electoral geography*, New York/London, 1990, 39-59.

¹² D. Linders e.a., *Analyse Tweede Kamerverkiezingen Rotterdam 15 mei 2002*, Rotterdam, 2002, 20.

¹³ R. Sutorius en H. van der Wusten, 'De twee kaarten van extreem-rechts, 1982-1994', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 113-126.

¹⁴ V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'De electorale geografie van 1998. Continuïteit in soorten', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1999, 144-176; 168.

¹⁵ Een goed voorbeeld is C. Meijer, 'Achterblijvers en sociale stijgers. Twee kanten van sociale onvrede', in: *Facta*, 11 (2003), 1 (feb.), 14-17.

Hierin worden eerdere veronderstellingen van Van den Brink en Oosterbaan besproken en aangevuld aan de hand van schetsen van Almere en Rotterdam. Onduidelijk blijft echter in hoeverre deze steden voor andere gemeenten model staan en of in al dergelijke gemeenten de steun voor de LPF zo hoog was en in gemeenten met een tegengesteld sociaal profiel laag.

¹⁶ In de jaren negentig kreeg een half miljoen niet-Nederlanders de Nederlandse nationaliteit; zie: 'Nieuwe Nederlanders: sterke groei naturalisaties in de jaren negentig', in: *Index*, 7 (2000), 10 (nov./dec.), 26-28.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ J.F. Orlebeke, 'Het succes van de Lijst Pim Fortuyn', in: *Facta*, 10 (2002), 7 (nov.), 10-11.

¹⁹ P. Lemmens en J. Diederiks, 'Allochtonie en het electorale succes van de LPF. Orlebeke herzocht', in: *Facta*, 11 (2003), 1 (feb.), 22-23.

²⁰ Linders e.a., *op.cit.*, 19.

²¹ Gegevens verkregen van het Bureau Onderzoek en Statistiek Amsterdam.

²² De socioloog Hofstee lichtte dat indertijd toe aan de hand van demografische veranderingen; zie E.W. Hofstee, 'De groei van de Nederlandse bevolking', in A.N.J. den Hollander e.a., red., *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, 1962, 13-84.

²³ Voor zo'n gezichtspunt bestaat veel empirische steun: zie P. Haggett, *Geography: a global synthesis*, Harlow, 2001, hoofdstuk 16: 'Spatial diffusion'.

²⁴ Als indicator voor stedelijkheid gebruiken wij de door het CBS berekende gemiddelde 'omgevingsadressendichtheid'.

²⁵ T. Hägerstrand, *Innovation diffusion as a spatial process*, Chicago, 1968; E.M. Rogers, *Diffusion of innovations*, New York, 1983.

²⁶ Linders e.a., *op.cit.*, 19.

²⁷ De zogeheten ecologische fout. Een verband tussen twee kenmerken op gebiedsniveau hoeft niet te betekenen dat het verband ook geldt op het individueel niveau.